

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

ISSN 978-966-493-821-8
ISSN 2226-4388

МОВОЗНАВЧИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

Випуск 24-25

ЧЕРКАСИ 2018

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

**ISSN 978-966-493-821-8
ISSN 2226-4388**

МОВОЗНАВЧИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

ВИПУСК 24-25

**Виходить 2 рази на рік
Заснований у 2006 році**

ЧЕРКАСИ 2018

Results. *Representants of inner grade multi-category synchronous transitivity in the system of composite conjunctive sentences are investigated. The expediency of distinguishing complex-compound composite sentences, marked by inner grade multi-category syncretism, is substantiated. The traditional and new basic principles of the classification of composite sentences are defined, the specificity of inner grade multi-category syncretism in the projection on the system of composite conjunctive sentences is described. Composite sentences revealing signs of complex and compound constructions are interpreted as representants of inner grade multi-category syncretism, since they combine the differential features of composite sentences of various categories - complex and compound. The differentiation of transitional complex-compound structures into types, subtypes and varieties based on the postulates of the theory of transitivity is motivated, and therefore involves the distinguishing of the syncretism of form, content and syncretism of form and content at the same time. There are four structural and semantic types of composite sentences, transitive between complex and compound ones: 1) composite sentences, complex in form and compound in content; 2) composite sentences, compound in form and complex in content; 3) composite sentences, complex-compound in form and content; 4) partially phraseologized complex-compound composite sentences.*

Originality. *The originality of the scientific research lies in the theoretical substantiation of the expediency to distinguish composite sentences that are transitive between complex and compound ones, to elaborate the structural-semantic typology of complex-compound composite sentences as representants of inner grade multi-category syncretism.*

Conclusion. *The conclusion is drawn that the peculiar structural and semantic organization of composite sentences predetermines the existence of intersection spheres of complex and compound ones, resulting in the emergence of transitional types of composite conjunctive sentences, marked by inner grade multi-category syncretism. Complex-compound composite sentences according to formal and semantic indices are differentiated into types, subtypes and varieties. Such a division is based on distinguishing the syncretism of form, content and syncretism of form and content at the same time, which is the basic principle of the theory of transitivity. We consider expansion of the analysis spectrum of composite sentences to be scientifically promising for the discovery of other combinations of differential features.*

Keywords: *synchronous transitivity; inner grade multi-category syncretism; complex-compound composite sentences; composite sentences, complex in form and compound in content; composite sentences, compound in form and complex in content; composite sentences, complex-compound in form and content; partially phraseologized complex-compound composite sentences.*

Надійшла до редакції 12.02.18

Прийнято до друку 15.03.18

УДК 808. 2: 801. 563. 1

ПЧЕЛІНЦЕВА Олена Едуардівна,
доктор філологічних наук, завідувач
кафедри української мови та
загального мовознавства Черкаського
державного технологічного університету
e-mail: pchele@gmail.com

АСПЕКТУАЛЬНІ ВЛАСТИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ВІДДІЄСЛІВНОГО ІМЕННИКА ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ДІЇ

Статтю присвячено дослідженню дієслівної аспектуальної семантики у віддієслівних іменниках зі значенням дії або стану. Докладно проаналізовано стан проблеми парадигматичного & непарадигматичного статусу українських віддієслівних імен, а також ситуацію з окремими граматичними категоріями цієї групи слів. Аргументовано потребу глибшого аналізу системного формально-семантичного потенціалу українських віддієслівних іменників зі значенням дії та його реалізації на рівні узусу. Схарактеризовано формальні та семантичні можливості цієї категорії слів,

закладені в системі української мови. Описано та проаналізовано результати лінгвістичного опитування.

Ключові слова: дієслово, іменник, дієслівні ознаки, аспектуальність, віддієслівний іменник зі значенням дії, ім'я дії, доконаний вид, недоконаний вид.

Окреслення проблеми. Спостереження за функціонуванням віддієслівних імен зі значенням дії в сучасному україномовному інформаційному просторі вказує на те, що багато носіїв мови вибірково ставляться до їхніх форм. Наприклад, із пари *вивергання* – *виверження* (від *вивергати* (недоконаний вид, далі – НДВ) – *вивергнути* (доконаний вид, далі – ДВ)) диктор українського телеканалу НТН вибирає для позначення процесу саме той, що утворений від дієслова НДВ:

(1) «У Перу почалося *вивергання* вулкану, який спав 4 роки» (НТН «Svidok.com» 05.09.13, 16–30).

Такі вживання можуть свідчити, зокрема, про те, що українські імена дії містять у собі дієслівний «внутрішній час», тобто аспектуальність, і що носії мови відчують відтінки дієслівної семантики в таких іменниках. Ступінь успадкування аспектуальних та інших дієслівних ознак в українських іменах дії на системному та функціональному рівнях становить актуальну наукову проблему, оскільки не тільки уточнює семантико-граматичні особливості цього розряду слів, але й виявляє істотну своєрідність української мови на граматичному рівні.

Мета статті. У статті досліджено віддієслівний іменник зі значенням дії (ім'я дії, девербатив) та його дієслівність, виявлену на різних рівнях. Нас цікавлять формальні та семантичні можливості цієї категорії слів, закладені в системі української мови, а також особливості функціонального прояву успадкованих дієслівних ознак. У центрі уваги статті – реалізація у віддієслівних іменниках зі значенням дії дієслівної функціонально-семантичної категорії аспектуальності. Мета статті полягає в з'ясуванні аспектуальних особливостей українських імен дії за допомогою суцільного формально-семантичного аналізу словникових даних, а також методу лінгвістичного опитування носіїв української мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цікаво порівняти міркування польських і українських учених про іменний або дієслівний характер української мовної свідомості. Польська дослідниця Д. Вечорек вважає, що українська мовна свідомість відображає світ значною мірою за допомогою дієслова. Дієслівність – у вигляді слова, або граматичної форми, або синтаксичної конструкції – визначає типологічний профіль української мови [1, с. 30]. Із нею солідарні й деякі українські автори: на думку О. А. Сербенської, М. І. Волощак і С. Яреми, однією з основних і безумовних особливостей української мови є переважання дієслівних елементів над іменними [2, с. 96; 3, с. 11]. З іншого боку, І. Р. Вихованець, навпаки, акцентує увагу на більш іменному характері української мови порівняно з російською, що, на його думку, виявлена, наприклад, у наявності семи українських відмінків і більшої продуктивності українського іменного словотвору: «Незважаючи на належність до мов світу з дієслівно-іменною типологічною домінантою, українська мова виявляє в цій сукупності мов своєрідність граматичного акцентування дієслівності й субстантивності» [4, с. 8]. Нам видається, що ці висловлювання насправді не суперечать одне одному, тим паче, що й автори досліджують українську мову з різних позицій – із «заходу» й зі «сходу». Можна припустити, що українська мова справді «більш іменна» порівняно з російською, і «більш дієслівна» – порівняно з польською, але очевидно, що доведення або спростування такого припущення вимагає часу й зусиль багатьох науковців. Водночас в українській мові є слова, у структурі та семантиці яких ця «дієслівність» та «іменниковість» перетинається особливо щільно. Віддієслівний іменник зі значенням дії – гібридна категорія слів, що поєднує ознаки дієслова та іменника – двох по суті протилежних частин мови.

У процесі транспозиції дієслова в іменник в українській мові ця нова форма набуває іменникових категорій роду та відмінка. Категорія числа наявна, але в редукованому

варіанті: частина віддієслівних імен має тільки граматичну форму множини (як у *посиденьки, оглядини, лютощі*), інші мають лише форму однини (*боротьба, прискорення*), треті можуть уживатися як в однині, так і в множині (*дослідження / дослідження¹, перебіжка / перебіжки, видих / видихи*).

Дієслівні категорії часу, способу, стану² та особи українське ім'я дії практично повністю втрачає. Категорія перехідності / неперехідності в девербативах специфічно модифікована: імена дії, утворені від перехідних дієслів, керують залежним іменником у родовому відмінку (*читати книгу → читання книги; досліджувати атмосферу → досліджування атмосфери*), в іншому разі відмінок залежного іменника залишається незмінним (*плавати каналами → плавання каналами; турбуватися про матір → турбота про матір*). Є, до речі, унікальні випадки диференціації форм імен дії за ознакою каузативності / некаузативності дієслова-мотиватора:

молодіти → молодіння; омолодити → омолодження;
гнити → гниття; гноїти → гноїння;
побільшати → побільшання; побільшити → побільшення;
просвітлити → просвітління; просвітлити → просвітлення;
відростати → відростання; відрощувати → відрощування;
спустити → спустіння; спустошити → спустошення;
розмокати → розмокання; розмочувати → розмочування й т. ін.

Зворотність дієслів-мотиваторів втрачає свої формальні показники: постфікс *-ся* в українських девербативах (на відміну, наприклад, від польських) не зберігається: часто обидві дієслівні форми співвідносні з одним і тим самим іменником: «*миття* – дія за значенням *мити* и *митися*», див. про це також: [7, с. 70–71].

Учені відзначають, що український віддієслівний іменник зберігає «в дещо модифікованому вигляді категорію виду» [8, с. 116], див. також: [9, с. 59–60; 10, с. 35]. Але є й інший підхід: «Віддієслівні іменники не входять до системи форм дієслова, і видова опозиція в дериватів не зберігається» [11, с. 349], хоча в тій самій роботі відзначено, що українські девербативи «більш послідовні в збереженні кореляції, що відсилає їх до вихідних видових основ» [11, с. 349]. Подвійний підхід до видових семантико-граматичних особливостей віддієслівних імен характерний і для інших праць. Наприклад, у «Теоретичній морфології української мови» І. Р. Вихованець та К. Г. Городенська пишуть про те, що дієслівна категорія виду транспонується «в усі похідні віддієслівні різновиди частин мови – віддієслівний іменник, віддієслівний прикметник, віддієслівний прислівник, ср: *читає – прочитас, читання – прочитання, читаний – прочитаний, читавши – прочитавши*» [8, с. 148], однак в описі граматичних категорій іменника категорія виду відсутня [8, с. 53–99].

Дискусійне питання про парадигматичний / непарадигматичний статус українських віддієслівних імен на тлі інших слов'янських мов розглянуто в [12]: механічне копіювання російської моделі призвело до неадекватного трактування українського віддієслівного іменника, який насправді є одним зі складників своєрідності граматичної системи української мови. Аналіз українських тлумачних і перекладних словників і граматик виявив цікаві деталі: у «Російсько-українському словнику» [13] активно використовують девербативи на зразок *спрямовування, пересовування* і под., співвідносні з дієсловами НДВ, як відповідники російських імен дії, і водночас ці утворення відсутні в академічному Словнику української мови [14]. Логічним поясненням цього факту може

¹ В українській мові це випадок граматичної омонимії: у називному відмінку форми однини й множини збігаються, у непрямих відмінках форми розрізняються: Р.: *дослідження – досліджень*, Д.: *дослідження – дослідженням* і т. ін.

² О. Синявський звертає особливу увагу на активну роль семантики стану: «Так само слід розрізняти, і не можна вживати одне замість іншого, віддієслівні імена з близьким значенням і звучанням, але не рівнозначні, наприклад: ширення (від ширення) і ширшання (від ширшати)» [5, с. 76–77]. Цікаві спостереження над цими тонкими семантичними відмінностями знаходимо в А. Кримського [6, с. 7].

бути те, що такі форми є не одиницями словника, а лише частиною парадигми відповідного дієслова, і тоді, за наявності потенціалу та регулярності творення, такий віддієслівний іменник має бути частиною дієслівної парадигми, а не окремою лексичною одиницею [12, с. 6–7]. Усе сказане свідчить про гібридний, мішаний, перехідний характер цієї категорії слів.

Зазначимо, що регулярне утворення іменників на зразок *відкорковування* (від *відкорковувати*) – *відкоркування* (від *відкоркувати*) від обох членів дієслівних видових пар давно привертало увагу дослідників. Особливо багато цікавих спостережень із цього приводу було зроблено в період «Українського Відродження» – 20-і–30-і рр. ХХ століття. О. Синявський у праці «Порадник української мови» (1922) писав: «доконаність і недоконаність дієслів лишається й у віддієслівних іменниках, і потрібно вживати їх на вимогу самої думки – ту чи іншу з двох можливих форм» із відповідними прикладами: *зберегти* – *збереження*; *зберігати* – *зберігання*; *зникнути* – *зникнення*; *зникати* – *зникання*» [5, с. 76–77]. Авторське розуміння двоїстої природи імен дії виявлене в тому, що, з одного боку, віддієслівний іменник розглянуто в розділі «Дієслово», а з іншого – у зразках дієслівних парадигм девербативи відсутні (тоді як інфінітив, дієприкметник і дієприслівник там є). Дуже симптоматично, що в книзі талановитої дослідниці української мови О. Курило, написаної в той самий період, для позначення віддієслівних імен дії використані вирази: «дієслівні речівники недоконаного и доконаного значіння» [15].

Традиція розрізняти імена дії, утворені від різних видових дієслівних форм, була властива лексикографічній практиці так званого «золотого десятиліття» («Українського відродження») – періоду, коли було видано безліч підручників, граматик, довідників і словників різного типу (перекладних, термінологічних, тлумачних), що відображали дійсний стан української мови (див., наприклад, [16]). Зокрема, у результаті роботи наради з мовного оформлення Української радянської енциклопедії було сформульовано такі рекомендації з української морфології (словотвору): «6. Розрізняємо послідовно видові форми віддієслівних іменників: заплинення (від «заплитися» – закінчена одноразова дія) і запливання (від «запливатися» – процес, багаторазова дія)» [17, с. 35]. Певний час процес ще тривав за інерцією, але потім – аж до 90-х рр. ХХ століття – укладачі словників стали копіювати російські версії термінів і віддавати перевагу «універсальним» віддієслівним іменникам, утвореним від дієслів ДВ, без урахування їхніх аспектуальних особливостей, утрачаючи таким чином специфіку української мови.

У багатьох роботах останніх десятиліть, присвячених проблемам української термінології, йдеться про те, що необхідно послідовно диференціювати терміни – віддієслівні іменники зі значенням дії, утворені від дієслів ДВ і НДВ. Про це, зокрема, пише М. Д. Гінзбург: «віддієслівні іменники НДВ необхідно вживати у випадках, коли потрібно вказати на перебіг процесу, а не на його результат. Ними позначають загальну абстрактну назву процесу, не визначеного ні за тривалістю, ні за кількістю циклів < ... >. Віддієслівні іменники ДВ слід вживати, коли йдеться про подію, тобто повністю завершений процес або закінчений етап цього процесу, який характеризується як результат, досягнутий в кінцевій точці» [18, с. 9; див. також 10; 19].

Особливу увагу на такі пари віддієслівних імен звертають у сучасних державних термінологічних стандартах ДСТУ 3966-2000 [20] і ДСТУ 1.5: 2003 [21], де, зокрема, вказують, що назви дії «потрібно завжди позначати тільки віддієслівним іменником, утвореним від дієслова недоконаного виду, < ... > не можна в таких випадках вживати іменники, що позначають подію (доконаний процес)» [20, с. 16]. На жаль, це правило ще не є загальноприйнятою нормою й вимагає зусиль для його впровадження, про що свідчить така вказівка: «Поряд з кожним іменником < ... > необхідно подати дієслово доконаного і недоконаного видів, від яких утворені ці іменники, щоб < ... > допомогти краще сприймати і розуміти іменники, які позначають абсолютно те саме, що й відповідні дієслова, наприклад: [видовжування {видовжувати}] [видовження {видовжити}]» [20, с. 16]. «Не можна стандартизувати запозичені іменники, які позначають дії та закінчуються на -ція, -інг, -мент та

ін., оскільки вони не дозволяють розрізнити поняття дії та події (закінченого і незакінченого процесу) і цим будуть руйнувати структуру української мови. Такими іменниками можна позначати інші поняття: наслідки дії, об'єкти, суб'єкти і т. ін., наприклад: процес – публікування ..., об'єкт – публікація» [20, с. 18–19].

Виходячи з викладеного вище можна зробити короткий висновок: більшість дослідників трактують наявність паралельних форм віддієслівних іменників зі значенням дії як характерну особливість української мови, яку необхідно враховувати в мовному вживанні. Питання ж про категорійний або некатегорійний, словотвірний або словозмінний статус цих відмінностей залишається поки що відкритим.

Основні результати дослідження. Матеріал для дослідження українських імен дії було отримано в результаті суцільної вибірки з 11-томного академічного словника української мови «Словник української мови» [14] як найбільш збалансованого лексикографічного джерела. У передмові до нього вказано, що віддієслівні імена середнього роду на *-ння / -ття* подано в словнику обмежено, залежно від ступеня поширеності, яку визначено за матеріалами лексичної картотеки [14, т. 1, с. VII]. Тому можна розраховувати на те, що в словнику немає штучних форм або таких, що давно вийшли з ужитку. Але в ньому немає й багатьох форм, які отримали поширення в останні десятиліття, що підтверджено зверненням до корпусу текстів української мови й до пошукової системи Google.

Словникову вибірку віддієслівних імен проведено за такими принципами: передусім ми орієнтувалися на наявність у словниковій статті фрази *дія за значенням*, із подальшою вказівкою дієслова, із яким співвідносний цей іменник. Окрім того, до складу вибірки увійшли імена дії, які розтлумачено через інше ім'я дії, наприклад: «ВИБІРКА ... Те саме, що вибирання» [14, т. 1, с. 353]. Однак сумніви викликають кілька десятків випадків на зразок *пошум, посиденьки, політ*, тобто іменники, які мають віддієслівне походження і називають процес, стан, ситуацію або подію, але значення яких не вичерпано транспозицією: вони мають додаткові семантичні компоненти, що іноді істотно відрізняють їхнє значення від значення дієслова-мотиватора. Відповідно, їх тлумачення містить додаткову інформацію, наприклад:

(2) «ПОРУБ... Рубання лісу, дерев; вирубування» [14, т. 7, с. 292];

(3) «ГУЛЯНКА... Веселе, з розвагами, танцями і т. ін. проведення часу» [14, т. 2, с. 191].

Зв'язок таких іменників із дієсловом дуже тісний. Тому в більшості випадків після перевірки на сполучуваність із перфективними та імперфективними аспектуальними показниками (на зразок *почати, постійний, тривалий, впродовж* тощо (для НДВ); *миттєвий, повний, здійснити* тощо (для ДВ)) вони також увійшли в корпус матеріалу. Було залучено також приклади з творів української художньої літератури, публіцистики, ЗМІ та різних інтернет-джерел. Для верифікації результатів було проведено опитування носіїв української мови.

Кількісний аналіз корпусу українських імен дії, отриманих методом суцільної вибірки зі «Словника української мови», дає таку інформацію. Загальна кількість імен дії в нашій вибірці з цього джерела – приблизно 7 800, із них імен дії на *-ння / -ення / -іння / -ття* – приблизно 6600, на *-к(а)* – приблизно 350, із нульовим суфіксом – приблизно 260, з іншими суфіксами – приблизно 500.

У складі корпусу віддієслівних імен є окремі утворення, спільнокореневі пари й трійки. Кількість іменників, утворених від обох членів дієслівних видових пар, зокрема суфіксальних пар на зразок *покидання – покинення* й префіксальних пар на зразок *твердіння – затвердіння*, приблизно 2920 одиниць, із них приблизно 2530 слів належать до суфіксальних пар, близько 390 – до префіксальних. Понад 200 таких пар мають додаткові імена дії з нульовим суфіксом або *-к(а)*: *викачування – викачання – викачка; повторювання – повторення – повтор* і т. ін.

Окрім «класичних» пар, у складі корпусу віддієслівних іменників зі значенням дії є спільнокореневі пари й трійки з різними транспозиційними суфіксами, типу

переверстування – *перевертка* (204 слова), *випасання* – *випас* (312 слів) або *розкурювання* – *розкурка* – *розкур* (150 слів). У таких гніздах іменники на *-енн(я)* зазвичай корелюють із дієсловом НДВ, а іменники з *-к(а)* або з \emptyset схарактеризовані непослідовно: у словникових статтях їх можуть співвідносити з дієсловом ДВ, із дієсловом НДВ або одночасно з дієсловами обох видів. Наприклад, *виплеск*, *відтин*, *вступ*, *випарка*, *виписка* одночасно корелюють із дієсловами ДВ і НДВ; *відклад*, *відсів*, *добір*, *виклейка*, *викачка*, *вивірка*, *завивка*, *вичитка* – з дієсловами НДВ; *відріз*, *зруб*, *переріст*, *завал*, *видувка*, *відлучка*, *викладка* – з дієсловами ДВ. Очевидної залежності між типом словотвірного суфікса й співвіднесеністю імені дії з дієсловом певного виду не виявлено. Власне видові суфікси в таких іменниках відсутні. Можна припустити, що на вибір виду дієслова-мотиватора в словниковій статті віддієслівного іменника вплинула переважно інтуїція лексикографа.

Більш послідовно в словнику аспектуально схарактеризовано 230 парних імен дії, утворених від дієслів НДВ, із різними транспозиційними суфіксами (на зразок *плескання* – *плескіт* від *плескати* (НДВ), *плавлення* – *плавка* від *плавити* (НДВ), *підсвистування* – *підсвист* від *підсвистувати* (НДВ) тощо).

Окремих віддієслівних іменників загалом налічуємо близько 3700. Серед них кількісно переважають такі, що утворені від дієслів НДВ (на зразок *відволікання*, *підбадьорювання*) – їх засвідчено приблизно 2900.

Приблизно 300 імен дії, що не мають спільнокореневих форм, корелюють із дієсловами ДВ (*покінчення* від *покінчити* (ДВ), *розбратання*, *простріл* і т. ін.).

Приблизно 320 іменників утворено від двовидових дієслів (*акумулювання*, *свропеїзація*).

Важливо, що подвійну кореляцію за видом має всього близько 140 слів (наприклад, *присвячення* – дія за значенням дієслів *присвятити*, *присвячувати*). Це можна пояснити тим, що українська мова так чи інакше уникає аспектуальної універсальності імен дії.

Ще раз підкреслимо, що багато віддієслівних імен дії не увійшло в зазначений словник. Симптоматично, на нашу думку, те, що ми не виявили в ньому багатьох парних імен дії, які цілком актуальні в сучасному живому українському мовленні. Наприклад, у зазначеному словнику є *налаштування* (від *налаштувати* НДВ), але немає *налаштування* (від *налаштувати* ДВ), є *відчищення* (від *відчищати* НДВ), але немає *відчищення* (від *відчистити* ДВ), є *залишення* (від *залишити* ДВ), але немає *залишення* (від *залишати* НДВ). Відсутні також пари до девербативів *вихолоджування*, *здавлювання*, *висушування*, *здвигнення*, *випрасовування*, *випромінювання* і т. ін. Дані корпусу текстів української мови (далі – КТУМ) і Google переконують, що носії української мови використовують у мовленні ці форми, хоча вони й відсутні в словнику. Наприклад: *налаштування* – 46 входжень у КТУМ (дата звернення 22.01.2016), *підрахування* – 4 входження в КТУМ (дата звернення 22.01.2016), *відчищення* – в [22] одне входження, але Google на першій сторінці пропонує типовий приклад:

(4) *Відчищення килиму, ковроліну, м'яких меблів якісними засобами, безкоштовний виклик* (Режим доступу: <http://www.aviso.ua/rovnno/view.php?adid=478916>, дата звертання 23.01.2016).

Це, на наш погляд, додатково свідчить про активність й актуальність обох членів «видових» пар імен дії в живій українській мові.

Порівняємо отримані кількісні дані з результатами лексикографічного дослідження українських дієслів, проведеного Н. М. Сухариною. За її даними, у тому самому словнику [14] налічується близько 43 тисяч дієслівних словникових статей. Із них дієслів НДВ, які не мають корелятивної пари, – 17,2%; дієслів ДВ, які не мають корелятивної пари – 27,6%, парних за видом дієслів – 53,4%, двовидових дієслів – 1,8%, тобто дієслів ДВ майже на 9% більше, ніж дієслів НДВ [23, с. 12]. Отже, якщо враховувати просту належність дієслова до певного виду, то за абсолютною кількістю в українській мові переважають дієслова ДВ (парні й непарні сумарно). У нашому корпусі віддієслівних імен натомість помітно переважають іменники, утворені від дієслів НДВ. Наприклад, окремих

імен дії, утворених від дієслів НДВ, – близько 2450 одиниць, а окремих імен дії, які корелюють тільки з формою ДВ, лише 275.

Одночасно в процентному співвідношенні кількість парних за видом дієслів та парних «за видом» імен дії загалом можна порівняти: до пар входять 53,4% дієслів і приблизно 37,5% імен дії (якщо врахувати відсутні в словнику, але реально наявні в узусі одиниці, то цей відсоток буде ще вищим). Однак, на відміну від дієслів, які можуть бути або доконаного, або недоконаного виду (за винятком двовидових), далеко не всі імена дії можуть бути однозначно аспектуально схарактеризовані, і тому частина девербативів отримує в словникових статтях амбівалентну аспектуальну характеристику «дія за значенням дієслів ДВ / НДВ».

Отже, якщо виходити із словникових даних, віддієслівні імена дії в українській мові майже в 40% випадків зберігають дієслівну видову корелятивність («видові пари»), і переважно (близько 98% всіх імен дії) співвідносні тільки з однією дієслівною видовою формою. Це надає іменам дії особливих формально-семантичних можливостей для вираження аспектуальних відмінностей.

Для вивчення сприйняття носіями української мови граматичної семантики віддієслівних імен дії було проведено лінгвістичне опитування, у якому взяли участь студенти II та III курсів гуманітарних і негуманітарних факультетів Черкаського державного технологічного університету (м Черкаси, Україна). Загальна кількість опитаних – 55. Ми ставили перед собою такі завдання:

1) з'ясувати, чи розрізняють носії мови аспектуальні відтінки префіксальних (читання – прочитання) і суфіксальних (нав'язання – нав'язування) пар віддієслівних імен;

2) визначити, чи впливає транспозиційний суфікс (-ни(я), -к(а), Ø) на сприйняття аспектуальної семантики віддієслівних імен дії.

Респондентам було запропоновано різні типи завдань, зокрема: 1) скласти пропозиції із заданими іменами дії; 2) вибрати з пари або трійки девербативів, що відрізняються дієслівними видовими показниками або транспозиційними суфіксами, один, що найбільше відповідає запропонованій фразі; 3) розподілити подані імена дії на дві групи: а) такі, що позначають тривалу дію, процес, б) такі, що позначають результат або закінчену дію.

Виявилось, що, по-перше, у префіксальних пар імен добре сприймають різницю в аспектуальних значеннях: *читання – прочитання, будування – побудування, рятування – врятування*: у кожному випадку більшість респондентів вибрала «правильний» за аспектуальною семантикою девербатив (такий, що відповідає оригіналу запропонованої фрази). В імперфективних контекстах було обрано іменники дії, утворені від імперфективних дієслів:

(5) *А той уже був зайнятий рятуванням капітана та його команди і не мав багато часу на розмови* – 52 відповіді (з 55);

(6) *Працюючи в полі, Аліпій мав таке ж задоволення, як і від читання книжок* – 51 відповідь;

(7) *Йому здавалось, що все йде дуже помалу, що будуванню кінця не буде* – 36 відповідей.

У перфективних контекстах переважно було обрано іменники, утворені від перфективних дієслів:

(8) *Марко попросив командира, щоб «Розвідувач риби» полетів на маяк і дав звістку батькові про врятування сина* – 53 відповіді;

(9) *Після прочитання герої продовжували жити й діяти у Лесиковій фантазії* – 41 відповідь;

(10) *Особливості побудування цитаделі були такими, що не дозволяли проводити приступи на неї з трьох сторін* – 31 відповідь.

Водночас з'ясувалося, що менш впевнено респонденти диференціюють за аспектуальними ознаками суфіксальні пари українських імен дії: далеко не всі студенти

змігли пояснити різницю в значеннях між *охолодження* (від *охолодити*) й *охолодження* (від *охолоджувати*): тільки два учасники повідомили, що *охолодження* називає завершену, а *охолодження* – незавершену дію, ще 7 респондентів вказали, що *охолодження* – це процес, інші ж не змігли відповісти на це питання або прямо написали, що різниця в значенні є, але вони не знають, яка саме. Ці результати свідчать про те, що подібні суфіксальні пари імен дії частково втрачають семантичну корелятивність: незважаючи на те, що кожен іменник співвідносний зі «своїм» дієсловом певного виду, в узусі активно використовують тільки один іменник із пари, який набуває при цьому аспектуальної універсальності.

Для діагностики ступеня сприйняття аспектуальної семантики транспозиційних суфіксів респондентам було запропоновано список із 22 хаотично розташованих окремих та спільнокоренових імен дії з різними транспозиційними суфіксами (-*ни(я)*, -*к(а)*, Ø). Їх потрібно було позначити як «результативні», «позначають закінчену і / або одноразову дію» (Р) або «тривалі», «процесуальні» (П). Розподіл результатів наводимо нижче:

- (11) *Просушка*: 23 «процес» – 27 «результат»;
Просушення: 32 «процес» – 18 «результат»;
Просушування: 48 «процес» – 2 «результат»;
- (12) *Промірювання*: 37 «процес» – 14 «результат»;
Промір: 11 «процес» – 32 «результат»;
- (13) *Вибирання*: 43 «процес» – 10 «результат»;
Вибір: 14 «процес» – 38 «результат»;
- (14) *Розсадка*: 27 «процес» – 27 «результат»;
Пересадка: 14 «процес» – 38 «результат»;
Первірка: 38 «процес» – 15 «результат»;
Пробуксовка: 31 «процес» – 19 «результат»;
- (15) *Осуд*: 14 «процес» – 38 «результат»;
Перегрів: 13 «процес» – 38 «результат»;
Переріз: 7 «процес» – 46 «результат»;
Прокоп: 13 «процес» – 39 «результат»;
- (16) *Потоптання*³: 37 «процес» – 16 «результат»;
Приготування: 45 «процес» – 9 «результат».

Якщо підсумувати всі результати з іменами з суфіксом -*к(а)*, то отримаємо приблизно однакові кількісні показники: 133 зі значенням «процес» і 126 зі значенням «результат» (51% : 49%).

В іменах дії з нульовим суфіксом, незалежно від наявності або відсутності спільнокоренових імен з -*ни(я)*, носії мови переважно вбачають результативну семантику: сумарно 72 «процес» – 231 «результат» (24% : 76%).

У сприйнятті імен на -*ни(я)* явно переважає процесуальність і тривалість: сумарно 242 «процес» – 69 «результат» (78% : 22%).

Результати опитування підтвердили й уточнили висновки, отримані раніше на основі аналізу словникових даних:

1. Носії мови сприймають аспектуальні відмінності між членами префіксальних пар на зразок *рятування* – *врятування* й послідовно диференціюють їх у процесі мовлення.

2. Функціональні відмінності між членами суфіксальних пар на зразок *нав'язання* – *нав'язування* виражені менш чітко, семантичну різницю між ними сприймають менше.

³ Ми навмисно запропонували ці два імені дії на -*ння*, оскільки, з одного боку, вони утворені від перфективного дієслова ДВ (*потоптання* від *потоптати* ДВ, *приготування* – від *приготувати* ДВ), а з іншого – суфікс -*ни(я)*, імовірно, може посилювати процесуальний складник і сприяти зарахуванню такого іменника до групи процесуальних. Було цікаво виявити сильніший складник: видову семантику основи дієслова-мотиватора ДВ або (передбачувану) процесуальну семантику транспозиційного суфікса.

3. Транспозиційні суфікси *-нн(я)*, *-к(а)*, \emptyset помітно впливають на аспектуальну семантику імені дії: з *-нн(я)* частіше сприймані як процесуальні, що позначають тривалу дію (78% відповідей), імена дії з *-к(а)* носії мови приблизно однаково (51% і 49%) асоціюють як з процесом, так і з закінченою, результативною дією, значення девербативів з \emptyset частіше оцінюють як результативну, закінчену дію (76% відповідей).

Висновки та перспективи дослідження. Віддієслівний іменник зі значенням дії в українській мові не належить до дієслівних форм, а виділений як особливий розряд іменників. Майже половина імен дії зберігає дієслівну видову парність. Члени таких пар успадковують дієслівні аспектуальні ознаки: особливо це стосується тих іменників, які зберегли формальні маркери виду (перфективні префікси або імперфективні суфікси). Носії мови чітко диференціюють члени префіксальних іменних пар у мовленні; менш виражена функціональна різниця між іменами дії, які відрізняються наявністю / відсутністю імперфективного суфікса. На аспектуальну своєрідність українських імен дії частково впливають транспозиційні суфікси: за наявності спільнокоренових утворень *-нн(я)* сприяє вираженню процесуальності або загальнодієслівного значення дії, імена дії з суфіксом *-к(а)* більше схильні опредметнюватися й семантично віддалятися від початкового дієслівного значення, нульовий суфікс може посилювати значення цілісності дії.

Дані, отримані в результаті лінгвістичного опитування, підтверджують і доповнюють ці висновки: дійсно, *-нн(я)* підсилює процесуальність, \emptyset – цілісність і результативність, тоді як аспектуальна характеристика імен дії з *-к(а)* однаково поєднує процесуальність і результативність. Ураховуючи порівняно невелику кількість імен дії з *-к(а)* і \emptyset в українській мові (3,5% і 4,5% щодо загальної кількості імен дії), ми не можемо визнати ці суфікси регулярним спеціалізованим засобом вираження аспектуальної семантики в іменах дії, проте цей фактор необхідно враховувати в процесі укладання словників і навчання мови як рідної та як іноземної. Віддієслівний іменник зі значенням дії демонструє помітну тенденцію до аспектуальної диференціації в узусі. Він є важливим складником своєрідності граматичної системи української мови на тлі інших слов'янських мов. Перспектива подальших розвідок полягає в уточненні та верифікації отриманих результатів на широкому корпусному матеріалі, зіставленні цих даних із матеріалами інших слов'янських мов, поглибленні знань про граматичну своєрідність української мови.

Список використаної літератури

1. Wiczorek D. Украинский язык: Slavia Romana – Slavia Byzantina. Очерки по глагольности / D. Wiczorek. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. – 132 s.
2. Сербенська О. А. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей / О. А. Сербенська, М. Й. Волошак. – К. : Просвіта, 2001. – 208 с.
3. Ярема С. На теми української наукової мови / С. Ярема. – Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 2002. – 44 с.
4. Вихованець І. Р. Дієслівно-іменниковий граматичний тип української мови / І. Р. Вихованець // Українська мова. – 2012. – № 2. – С. 3–10.
5. Сиявський О. Порадник української мови / О. Сиявський. – Берлін; Нью-Йорк : Україно-американське вид. т-во «Космос», 1922. – 150 с.
6. Крымский А. О малорусских отглагольных существительных на ене и inne / А. Крымский // Окремий відбиток з «Юбилейного сб. в честь В. Ф. Миллера». – М., 1900. – С. 298–304.
7. Словотвір сучасної української літературної мови / І. І. Ковалик, Л. О. Родніна, А. П. Грищенко, Л. А. Юрчук, Г. М. Гнатюк, В. М. Русанівський, К. Г. Городенська, Н. Ф. Клименко / за ред. М. А. Жовтобрюха. – К. : Наукова думка, 1979. – 405 с.
8. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська / Академ. граматики укр. мови / ред. І. Р. Вихованець. – К. : Унів. вид-во «Пулсари», 2004. – 398 с.
9. Ткаченко-Ращинська Г. М. Питання виду віддієслівних іменників у сучасній українській і російській мовах / Г. М. Ткаченко-Ращинська // Республіканська наукова конференція з питань російсько-українських мовних зв'язків. Тези доповідей. – Луганск, 1964. – С. 59–60.
10. Гінзбург М. Д. Особливості української мови, на які треба зважати, укладаючи термінологічні словники / М. Д. Гінзбург // Слово и словарь. Vocabulum et vocabularium: сб. науч. трудов по лексикографии / под ред. В. В. Дубичинского и Т. Ройтера. – Вып. 12. – Харьков : Видавництво «Підручник НГУ «ХП»», 2011. – С. 159–163.

11. Сопоставительная грамматика русского и украинского языков / Г. Д. Басова, А. В. Качура, А. В. Кихно А. В., В. П. Мусиенко / отв. ред. Н. Г. Озерова. – К. : Наукова думка, 2003. – 536 с.
12. Марван И. Статус українських дієслівних субстантивів і дієприкметників / И. Марван // Мовознавство. – 1992. – № 2. – С. 3–7.
13. Русско-украинский словарь: В 3 т. / Ред. кол. И. К. Белодед и др. 3-е изд. – К. : Глав. ред. УСЭ, 1988.
14. Словник української мови: В 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970–1980.
15. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови / О. Курило. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004 – 303 с. – (передрук видання 1925 р.).
16. Шелудько І. Словник технічної термінології (загальний). (Проект) / І. Шелудько, Т. Садовський / Матеріали до української термінології та номенклатури. – Т. 10. – УАН. ІУНМ. Технічний Відділ. – К. : ДВУ, 1928. – 588 с.
17. Бюлетень УРЕ / Бюлетень Української Радянської енциклопедії. Харків: УРЕ, 1931. – № 1. – 46 с.
18. Гінзбург М. Д. Дієслівна категорія виду: практичні висновки для термінознавства з положень теоретичної морфології / М. Д. Гінзбург // Вісник: Проблеми української термінології. – Львів : Національний університет «Львівська політехніка», 2006. – № 559. – С. 7–13.
19. Гінзбург М. Д. Мовознавче підґрунтя теорії подавання процесових понять в українській фаховій мові / М. Д. Гінзбург // Українська наукова термінологія: збірник матеріалів науково-практичної конференції «Українська наукова термінологія. Природничі науки». – К. : Наукова думка, 2012. – № 4. – С. 29–39.
20. ДСТУ 3966–2000. Термінологія. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять – Введ. 2000-10-05. – К. : Держстандарт України, 2000. – 17 с.
21. ДСТУ 1.5 : 2003. Національна стандартизація. Правила побудови, викладання, оформлення та вимоги до змісту нормативних документів. Введ. 2003-07-01. – К. : Держстандарт України, 2003. – 56 с.
22. Корпус текстів української мови / Лабораторія комп'ютерної лінгвістики Інституту філології КНУ ім. Т. Шевченка // Режим доступу: <http://www.mova.info/corpus.aspx?11=209>.
23. Сухарина Н. М. Граматична та лексична семантика українського дієслова в лексикографічній системі: автореф. дисс. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – український язык / Н. М. Сухарина; НАН України. Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні. – К., 2003. – 19 с.

References

1. Wiczorek, D. (1997) *Ukrainian language: Slavica Romana – Slavia Byzantina. Essay on the verb*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego (in Russ.)
2. Serbenska, O. A. (2001) *An actual interview with a linguist: 140 questions and answers*. Kyiv: Prosvita (In Ukr.)
3. Iarema, S. (2002) *On the topic of the Ukrainian scientific language*. Lviv: Naukove tovarystvo im. Shevchenka. (In Ukr.)
4. Vykhoanets, I. R. (2012) Verbal-noun grammatical type of the Ukrainian language. *Ukrainska mova (Ukrainian language)*, № 2, 3–10. (In Ukr.)
5. Syniavskiy, O. (1922) *A reference book of the Ukrainian language*. Berlin; Niu-York : Ukraino-amerykanske vyd. T-vo «Kosmos» (In Ukr.)
6. Krymskiy, A. (1900) About *malorussky* Nomina actionis with –ennie, -innie. «*Okremiy vidbytok z lubyleinoho sb. v chest V. F. Mylleea*». Moscow, 298–304. (In Ukr.)
7. Zhovtobriukh, M. A (red.) (1979). *Word formation of modern Ukrainian literary language*. Kovalyk, I. I., Rodnina, L. O., Hryshchenko, A. P, Yurchuk, L. A., Hnatiuk, H. M., Rusanivskiy, V. M., Horodenska, K. H., Klymenko, N. F. Kyiv: Naukova dumka. (In Ukr.)
8. Vykhoanets, I. R., Horodenska, K.H. (2004) *Theoretical morphology of the Ukrainian language*. Kyiv: Univ. Publisher «Pulsary». (In Ukr.)
9. Tkachenko-Rashchynska, H. M. (1964) The question is the type of verbal nouns in modern Ukrainian and Russian languages. *Respublikanska naukova konferentsiia z pytan rosiisko-ukrainskykh movnykh zv'iazkiv. Tezy dopovidei. Luhansk*, 59–60. (In Ukr.)
10. Hinzburh, M. D. (2011) Features of the Ukrainian language, which need to be taken into account, terminological dictionaries. *Slovo y slovar. Vocabulum et vocabularium: sb. nauch. trudov po leksykohtafyy*. Dubychynskiy, V. V. and Roiter, T. (red.). Kharkov: Vydavnytstvo «Pidruchnyk NTU “KhPI”». 12, 159–163. (In Ukr.)
11. Ozerova, N. H. (red.) (2003) *Comparative grammar of Russian and Ukrainian languages*. Kyiv: Naukova dumka (In Russ.)
12. Marvan, Y. (1992) The status of Ukrainian verb substantive. *Movoznavstvo (Linguistics)*. № 2. 3–7 (In Ukr.)
13. Beloded, I. K. (red.) (1988) *Russian-Ukrainian dictionary* : [In 4 vol.]. Kyiv: Hlav. red. USЭ (In Ukr.)
14. Beloded, I. K. (red.) (1970–1980) *Ukrainian language dictionary* : [In 11 vol.]. Kyiv: Naukova dumka (In Ukr.)
15. Kurylo, O. (2004/1925) *Notes about modern Ukrainian language*. Kyiv: Publishing house Solomii Pavlychko “Osnovy” (In Ukr.)

16. Sheludko, I., Sadovskyi, T. (1928) *Dictionary of technical terminology (general) (Projekt). Materials to the Ukrainian terminology and nomenclature*. T. 10. Kyiv: DVU. (In Ukr.)

17. *Bulletin of the Ukrainian Soviet Encyclopedia* (1931). Kharkiv: URE, № 1. (In Ukr.)

18. Hinzburh, M. D. (2006) Verbal category of aspect: practical conclusions for terminology from the basis of theoretical morphology. *Visnyk: Problemy ukrainskoi terminolohii*. Lviv : National University „Lvivska politehnika”, № 559, 7–13 (In Ukr.)

19. Hinzburh, M. D. (2012) Linguistic basis of the theory of presentation of process concepts in the Ukrainian professional language. *Ukrainska naukova terminolohiia: zbirnyk materialiv naukovo-praktychnoi konferentsii "Ukrainska naukova terminolohiia. Pryrodnychi nauky"*. Kyiv: Naukova dumka, № 4, 29–39 (In Ukr.)

20. DSTU 3966–2000. (2000) *Terminology. Principles and rules for the development of standards for the terms and definition of concepts. Introduction 2000-10-05*. Kyiv: Derzhstandart Ukrainy (In Ukr.)

21. DSTU 1.5 : 2003. (2003) *National standardization. Rules of construction, teaching, design and requirements to the content of regulatory documents. Introduction 2003-07-01*. Kyiv: Derzhstandart Ukrainy (In Ukr.)

22. *Corpus of texts of the Ukrainian language*. Laboratory of Computer Linguistics at the Institute of Philology KNU T. Shevchenka // Access mode: <http://www.mova.info/corpus.aspx?11=209> (In Ukr.)

23. Sukharyna, N. M. (2003) *Grammatical and lexical semantics of the Ukrainian verb in the lexicographic system: Synopsis of the dissertation for a candidate degree in philology: 10.02.01 "Ukrainian language"*. Kyiv (In Ukr.)

PCHELINTSEVA Olena Eduardivna,

Candidate of Philology (Ukraine), Doctor of Philological Sciences (Russian), Head of the Ukrainian language and general linguistics Department Cherkasy State Technological University

e-mail: pchele@gmail.com

ASPECTUAL PROPERTIES OF UKRAINIAN NOMINA ACTIONIS

Abstract. Introduction. *The article is devoted to verbal nouns with an inherent meaning of action (nomina actionis, deverbative) and its verbal properties, which is manifested at different levels. Most researchers interpret the presence of parallel forms of verbal nouns with the meaning of action as a characteristic feature of the Ukrainian language, which should be taken into account in language use. The question of the categorial or non-categorial, word-building or word-changing status of these differences remains open so far. We are interested in the formal and semantic features of this category of words incorporated in the Ukrainian language system, as well as the peculiarities of the functional manifestation of inherited verbal features. The focus of the article is the implementation in verbal nouns of the verb functional-semantic category of aspectuality.*

Purpose. *The purpose of the article is to investigate the verbal aspectual properties of Ukrainian verbal nouns at the system level and at the functional level.*

Methods. *Quantitative formally-semantic analysis of the corpus of Ukrainian nomina actionis, obtained by the continuous sampling method from the largest Ukrainian language dictionary, as well as from artistic texts, mass media and the Internet; a linguistic experiment with native speakers aimed at finding out the perception of the aspectual properties of the nomina actionis.*

Results. *The article is devoted to the study of verbal aspectual semantics in verbal nouns with the meaning of action or state. The state of the paradigmatic and non-paradigmatic status of Ukrainian verbal nouns, as well as the situation with certain grammatical categories of this group of words, is analyzed in detail. The need for a more in-depth analysis of the system's formal-semantic potential of Ukrainian verbal nouns with the significance of the action and its implementation at the level of real speech is argued. The formal and semantic features of this category of words incorporated in the Ukrainian language system are described. Almost half of Ukrainian nomina actionis keep verbal pairs of aspect. Members of such pairs inherit the verbal aspectual attributes: this especially applies to those nouns that have retained the formal markers of the aspect (functional prefixes or imperfect suffixes). The speakers of the language clearly differentiate the members of the prefixal registered pairs in the speech; less pronounced functional difference between the verbal nouns, which differ in the presence / absence of an imperfect suffix. The aesthetic originality of the Ukrainian nomina actionis of the effect is partially affected by the transposition suffixes. There was no explicit dependence between the type of word-building suffix and the correlation of the verbal noun with the verb of a certain aspect. The results of the linguistic survey are described and analyzed.*

Originality. *A complete structural and semantic analysis of the full corpus of Ukrainian nomina actionis was carried out. The exact number of nominal aspectual pairs of different types has been revealed. Thus, the system resource of the Ukrainian language is defined with respect to the possibility of*

expressing aspectual semantics by nomina actionis. The results were verified by means of a linguistic experiment.

Conclusion. *The Ukrainian language avoids the aspectual universality of the nomina actionis, for which it tends to distinguish between meaning through various forms. The nomina actionis demonstrates a noticeable tendency towards the aspectual differentiation in real speech. It is an important component of the peculiarity of the grammar system of the Ukrainian language set against the background of other Slavic languages.*

Keywords: *verbal nouns, nomina actionis, verb, noun, verbal properties, aspectuality, perfective, imperfective, suffix, prefix.*

Надійшла до редакції 19.03.18

Прийнято до друку 29.03.18